

ЧАСОВА ОРГАНІЗАЦІЯ АВТОБІОГРАФІЇ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША «ЖИЗНЬ КУЛІША»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (36) 2016

УДК 82-312.6:821.161.209(092)

Мазурик К. Часова організація автобіографії Пантелеймона Куліша «Жизнь Куліша»; 12 стор.; бібліографічних джерел – 4; мова – українська.

Анотація. Стаття присвячена проблемам критичного осмислення часової організації автобіографії Пантелеймона Куліша «Жизнь Куліша» як своєрідного конструювання індивідуально-авторського уявлення про час і про себе в ньому, що є основою структурно-естетичної реальності художнього тексту.

Аналізуються роль часу в рухові сюжету, особливості способів та видів часової організації в автобіографічному жанрі. Досліджується наявність сегментації часу, за якою пам'ять зберігає лише частину фактів і подій минулого.

Ключові слова: часова організація твору, автобіографія, ретроспекція, перцепція, проспекція, часовий план, автобіографічна пам'ять.

Часова організація твору є своєрідним відображенням індивідуально-авторського уявлення про час, відповідно до якого письменник структурує естетичну реальність художнього тексту. Питанням особливостей часово-просторових відносин у мемуарній та автобіографічній літературі присвятили свої праці О. Галич, О. Зарицький, Н. Ніколіна, О. Скаріната ін., проте актуальними залишаються проблеми форми і композиційних особливостей функціонування хронотопу, темпоральної локації автора в автобіографічних жанрах, зокрема у художніх автобіографіях тощо.

Автобіографічні твори Пантелеймона Куліша, основоположника жанру художньої автобіографії в українській літературі, досі залишаються поза науковою увагою літературознавців. Єдиний твір, якому дещо пощастило на увагу науковців, – це написана українською мовою автобіографія письменника «Жизнь Куліша». Дослідженню аксіологічних основ світогляду письменника, специфіці самооб'єктивації авторського «Я» в автобіографії «Жизнь Куліша» присвятив декілька розвідок Ю. Мариненко, а І. Бойцун у статті «Роздуми П. Куліша про себе і сучасників в автобіографічних творах» основну увагу сконцентрувала навколо проблем автохарактеристики та специфіки наративу в автобіографії.

Отже, поза увагою дослідників залишилися важливі питання жанрової ідентичності автобіографії та специфіки автобіографічної пам'яті письменника, хронотопу та його функцій у розвитку сюжету, зокрема ознак і сутності художнього часу в автобіографічних творах П.Куліша та ін.

Мета статті: проаналізувати способи організації часу та особливості темпоральної присутності автора в автобіографії П. Куліша «Жизнь Куліша».

Часова організація автобіографії виявляється у послідовності й співвіднесеності основних зображуваних подій, в основі яких зазвичай лежить асоціативний або каузальний зв'язок між

фрагментами минулого, котрі пов'язує між собою пам'ять письменника. Критеріями, за якими характеризується специфіка темпоральної організації автобіографії та автобіографічного твору, як зазначає Н. Ніколіна, є: одномірність (послідовне використання одного часового плану в тексті) /багатомірність (наявність кількох часових планів в тексті), неперервність / перервність (дискретність), зворотність / незворотність, стислість / тривалість та ін. [4, с.272].

Сукупність часових відношень у тексті утворює його темпоральну структуру, у якій науковці виокремлюють кілька часових рівнів: хронологічний, подієвий, перцептивний, психологічний, граматичний. Темпоральна структура автобіографії та автобіографічного твору, матеріалом для якого стали події з життя автора, має низку специфічних рис, зумовлених поєднанням кількох планів зображення: минулого, що передається з позиції авторського сучасного та власне сучасного.

У художньому тексті феномен часу виявляється на змістовому та вербальному рівнях, трансформуючись у категорію часу художнього, який «є сукупністю ознак реального, тобто об'єктивного, і перцептуального, тобто особистісного, суб'єктивного часу» [1, с. 6]. Його визначають також як симбіоз часу подій, описуваних у тексті, часу автора і персонажів твору, часу сприйняття останнього. Час в автобіографічному творі визначається не стільки календарним відліком, скільки співвіднесеністю подій у житті автора.

Аналіз часової організації автобіографічного тексту передбачає визначення таких моментів: час розповіді (умовний момент породження тексту), час зображуваних ситуацій, величина часової дистанції між часовими планами розповіді й описуваних подій, рухомість чи фіксованість погляду оповідача (в автобіографічних творах частим є «ковзання» від теперішнього погляду на певну ситуацію до її оцінки в минулому, тобто своєрідне «перемикання» часових реєстрів). Провідною

ознакою автобіографічного твору є те, що він ґрунтуються на спогадах, а отже, оповідач відділений від зображуваних подій певною часовою дистанцією, що породжує дихотомію тексту, яка виявляється в суміщенні різних за часом поглядів: того часу, про який пише автор, і часу, у якому він пише, а, отже, різний час презентує різні погляди на одну і ту ж подію: людини / дитини в минулому і сучасному.

Особливістю автобіографії П.Куліша є те, що розповідь про себе ведеться від третьої особи начебто відстороненим гетеродієгетичним наратором, який має обмежену перспективу бачення й може розповідати лише про ті події, які відбувалися виключно за життя головного героя. При цьому, зберігаються усі риси традиційної автобіографії, у тому числі й ідентичність трьох текстових інстанцій – автора, наратора й протагоніста. Така нарація, відповідно до визначення Ф. Лежена, є однією з форм авторської гри, коли автор свідомо дистанціюється від наратора, щоб надати автобіографічному творові більшої достовірності [3, с. 32].

В автобіографії П. Куліша домінує погляд на події минулого – дитинства, підліткового періоду, юності, молодості і зрілості – людини, яка вже пережила і переосмислила факти свого життя, може оцінити їх з точки зору наслідків для сучасного, судити про виправданість тих чи тих сподівань, доцільність різних вчинків тощо, а тому в творі поєднується ретроспективний виклад з проспективним.

Умовною відправною точкою «Жизні Куліша» є день народження майбутнього письменника: «Пантелеймон Куліш родивсь 1819 року, юля 27-го по старому стилю, у містечку Вороніжі Глуховського повіту Чернігівської губернії» [2, с. 234]. Однак за рахунок того, що часова площина твору є відкритою і не обмежується зображенням життя лише самого автора, а безпосередньо пов'язується з історичним тлом, важливими подіями доби, то хронологічні рамки автобіографії ширші й охоплюють відтинок часу ще до народження письменника. Куліш, отже, вводить три часові плани, які умовно можна визначити, як давноминулий, минулий і сучасний. Вважаємо, що давноминулий – це час до народження автобіографічного героя, зображення якого досягається завдяки введенню фактів про походження, стосунки, спосіб життя батьків письменника, тобто тих, які не пов'язані безпосередньо із його пам'яттю про себе, а які йому про себе розповіли інші. План минулого пов'язаний із власною пам'яттю про себе, реалізується у викладі інформації про народження і становлення себе як особистості. План сучасного – це вкраплення в ретроспективну розповідь сучасних думок, оцінок, суджень з приводу тих чи інших подій в житті автобіографічного героя.

П. Куліш намагається дотриматися хронологічної послідовності викладу в загальних рисах, однак часто від неї відступає з різних причин. Іно-

ді оповідач порушує її, виявляючи своє «всезнання» та прагнучи, аби читач уже в ідилічних описах дитячих років, зображених в традиції «дитинства як земного раю», передчував майбутню драму письменника: «Не справдилось пророкування: писатель наш кривавив ноги на терновій стежці, а Леся його тим часом одружилась з якимось панком-п'яницею, – той швидко уложив її у домовину» [2, с. 236]. Такі випадки проспекції не поодинокі в «Жизні Куліша», вони зумовлені й асоціативною природою пам'яті, коли згадка про якийсь епізод, пов'язаний з певною особою (або предметом), викликає й інші, пов'язані з нею (з ним) спогади.

Часті відступи від хронологічної послідовності в розповіді П.Куліш маркує висловами на кшталт: «Отже, ми далеко зайшли вперед у нашому оповіданні. Мусимо вернутись у Кулішів хутір під Вороніжем» [2, с.238]. Автор сам зауважує, що доволі вільно поводить із послідовністю описуваного: «... Та що в його [Кулішевому – М.К.] житті все важить, тим байдуже мені було за план сього писання» [2, с.260].

Розповідаючи про роки дорослого життя, П. Куліш рідше порушує хронологію подій. Іноді він навіть вдається до датування, що можна пояснити меншою часовою дистанцією між часом розповіді та зображуваними подіями, що дає змогу чіткіше дотримуватися послідовності: «Року 1857 прохала Куліша Гоголева мати, щоб видав «Сочинения и письма» її славного сина» [2, с.257]; «Року 1860 видав Куліш альманах «Хату». Хотів було видати під сею назвою журнал, та йому не дозволено. Тоді взявсь за се діло Білозерський Василь і 1861 року почав видавати «Основу» тощо [2,с.258].

Отже, зі зменшенням часової віддалі між описуваним та моментом написання твору трансформується автобіографічний наратив: змінюється тональність оповіді, з'являється датування, розповідь стає хронологічно послідовнішою, хоча окремі відступи ще зберігаються. Змінюється й фокус розповіді: якщо раніше йшлося про подієву сторону, життєві обставини, то тепер увага переключається на творчу і громадську діяльність, а також на морально-етичну самохарактеристику.

Куліш-автобіограф доволі вільно поводить ся з реальним часом й у плані співмірності тривалості певних подій та місця, відведеного їм у тексті, скорочуючи певні тривалі проміжки свого життя і відводячи більше місця епізодам нетривалим або на перший погляд малозначущим. Так, наприклад, він значно стискає розповідь про роки навчання в гімназії, натомість окрему увагу приділяє єдиному випадку з років шкільництва, який, на його думку, ілюструє твердість характеру і принциповість: «Раз не зумів Куліш розрішити задачі. Учитель звелів йому стати навколішки. Куліш одказав йому: «Коли поставите мене навколішки, то закину навіки алгебру; як же сей раз мені простите – буду добрим учнем». Учитель поставив таки на-

вколішки, а Куліш покинув алгебру» [2, с.241]. Менше місця відведено й розповіді про подію, яка стала однією зі знакових у його житті і потребувала кількох років підготовки – про вступ до університету тощо.

Автобіографії митця властиве нанизання епізодів, які, на думку П. Куліша, є характеристичними для його особистості. Таку дискретність твору відзначає і сам письменник у тексті: «Не рівним ходом оповідання наше йметься, то розкажемо тут ще один епізод» [2, с. 242]. Іноді він спеціально маркує закінчення одного епізоду і початок іншого: «Та вже ж і годі про поляків. Обернімось до українців руських» [2, с. 248]. Така специфіка автобіографічного повіствування створює ілюзію безпосередньої комунікації зі слухачами, уявної бесіди-гутірки перед аудиторією в душі Г. Квітки-Основ'яненка.

Фінал автобіографії відкритий. «Жизнь Куліша» закінчується короткою розповіддю про варшавський період життя письменника – тобто вона доведена фактично до часу написання автобіографії (автор сам датує її: «Писано року Божого 1867-го, місяця серпня, 20-го дня» [2, с. 264].

Психологічний час пов'язаний із часовими змінами свідомості автобіографічного героя і реалізується в процесі його переживання минулого, сучасного і майбутнього, через показ психологічного віку героя від дитинства до зрілості. Психологічний час особистості, його швидкість, наповненість, тривалість залежить від інтенсивності і насиченості подій у житті героя – змін у зовнішньому середовищі (історичному і соціальному), що є фактором об'єктивного часу, трансформацій внутрішнього світу людини (думок, почуттів, переживань), його вчинків та дій, що позначилося на характері, світогляді, способі життя, сприйнятті картини світу людини і є ознаками суб'єктивного часу особистості.

Раннє дитинство Куліша відтворено в романтичному дусі, це найдавніші спогади майже п'ятидесятирічного письменника про самотнє дитинство хворобливої дитини. Мати, яка його безмірно любила і пестила, померла дуже рано, а батько, «бувши сам тіла могутого, нехтував слабовитою дитиною» [2, с. 236]. Мабуть, тому образ рано втраченої матері в уяві маленького хлопчика переростає в майже ідеальний – «не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері; ніхто не співав таких давніх пісень, як вона», була наймудрішою у товаристві «простих, невчених людей» Вороніжа, «милосердна вона була людина до вбогих дуже», «смирненна була людина і богів'язна дуже», смерть якої він переживав усе своє життя. Материнське тепло майбутній письменник знаходить не вдома з батьком, а в будинку «сусідньої панії» Уляни Терентьовни, образ якої, «наче як музика» проймав душу напівсироти. Сама «ідеалістка», як говорить про неї автор, ця жінка «аж надто надала йому ідеальності». Навчання в гімназії поглибило

відчуття самотності та відчуженості: «Не було йому в гімназії путящого наставника». Це ранній психологічний час. Час, який пливе надзвичайно повільно, коли майже нічого не відбувається. Разом із тим, це час дитячих захоплень, мрій, а також час втрат, розчарувань, конфлікту з навколишнім світом.

Усе подальше життя П. Куліш відчував себе «чужим», не мало значення, в якому суспільному оточенні він перебував. Як у дитинстві, хотів довести батькові, що він кращий, аніж той про нього думає, так і впродовж наступних років життя буде доводити усім, що він талановитіший, аніж про нього думають. Від самотності рятувався втечею в мистецтво: «Хто знає, скільки на своєму віку писав Куліш усякої всячини, хто знає, що він без учителя опанував шість європейських язиків до читання чужоземних книжок, той зрозуміє, що до малювання кидав він тільки прихватом... Так, він учився замолоду музики на скрипці, а потім учивсь столярства і зробив своїми руками гарну скрипку, а мебелі його роботи ще й тепер у столиці. З тим же запалом до праці бравсь він до хуторського господарства, до садовини, до будування... З тим же самим запалом узявсь він і за варшавську службу» [2,237]. Впродовж цього часу П.Куліш встигає кілька років повчитися в університеті, зазнайомитися з відомими науковцями, письменниками, які допоможуть йому, чужакові, увійти у коло обраних, чого він так бажає.

Енергійність, життєва завзятість, прагнення якомога більше осягнути, встигнути здійснити свідчить, що Куліш знаходиться у постійному пошуку себе і свого місця у чужому світі, розуміючи, що цей час триває, не зупиняється. З іншого боку, він романтик, ідеаліст, який вірить у свою зірку, відчуваючи потік часу. Отже, це психологічний час романтичного пошуку.

Третя фаза психологічного часу – час визнання, пошук «рівноваги серця і розуму, рівноваги хочи і мушу. Енергія холодна, мовчазна, а проте неборима ні щастям, ні лихом, була і є ідеалом його» [2, с. 249]. Як доказ визнання його таланту, письменник вводить в автобіографію повний текст листа його друга польського письменника М. Грабовського, в якому звучить висока оцінка усіх надрукованих творів П. Куліша.

Про те, яким бачить себе Куліш у цей час, свідчить опис його стосунків із «конкурентами» – Т. Шевченком та М. Костомаровим. Своєю аристократичністю, виховання, соціальний статус протиставляє він романтичному буянню крові Т.Шевченка, його козацькому ідеалізмові, яким уже перехворів. Тепер він переживає інше відчуття часу – холодність раціоналізму, тому й скаже про себе іншого: «кохався у порядкові як до річей, та й і до часу» [2, с. 249]. Висловить свою зверхність і проти Костомарова, якому вкаже на прогалини в знанні історії.

Здається, Куліш от-от досягне омріяного. Він має високий авторитет серед сучасників, став відомим письменником, одружився із жінкою, яка розуміє його прагнення, спілкується з найвідомішими й найповажнішими людьми Петербурга, його чекає гарна кар'єра. Але мрії зруйнувалися від жорстокого вироку в справі Кирило-Мефодіївського братства. Чуже середовище спотворено оцінило його енергію, здібності, прагнення, титанічну культурологічну діяльність, а найголовніше – його щирою любов до рідного краю. Тепер він говорить про себе як про «неповинну жертву нерозумної політики» і знову стає «гарячим Кулішем» в протистоянні з неправдою. Отже, наступний психологічний час – час жертвництва. На засланий самотність письменника ще більше посилюється: «Ні з ким він не знався, тільки з своїм хазяїном-ковалем, розкольниким» [2, с. 254-255].

Психологічний час після заслання визначається тією ж енергією, яку демонстрував молодий Куліш. Дистанція прожитого часу позначилася на його світогляді. Якщо раніше він ішов до мети навіть ціною компромісів, то тепер він позбавився ілюзій щодо чужого середовища. З цього часу П. Куліш буде надзвичайно цільною людиною, буде щиро вірити у правильність своїх учинків, своєї позиції, буде щиро помилятися, робити нові помилки, але завзято відстоюватиме виключно свою позицію, тепер він не боїться бути самотником, навіть пустельником (не випадково дасть таку назву своєму хуторові – «Ганнина пустинь»). Він приймає виклик долі. Саме в Тулі, де письменник провів безвиїзно понад три роки без права друкуватися, хоч дуже багато писатиме, він, нарешті, чітко сформулює свою мету: жити і працювати в ім'я України, адже саме за неї він так карається. Власне тоді й визріла ідея «уцивілізувати» Україну.

П. Куліш навіть починає своєрідну гру з самодержавною машиною – друкує власні твори під ім'ям свого колишнього учителя «Николая М.», в листах постійно підкреслює свою лояльність до системи, а тим часом накреслює, обґрунтовує і впроваджує свою концепцію соборної України, її культурно-економічного впорядкування, починаючи з утвердження української абетки для друкування книг мовою свого народу, формування національної системи освіти, релігії, культурного реформаторства, розвитку національної періодики та книгодрукування тощо.

Останній відтинок психологічного часу письменника вивів на ту точку, з якої він починав – з подвоєною енергією йти в майбутнє, до великої мети, тільки тепер вона не егоїстична – кар'єра, честолюбство, слава. В новому часі П. Куліш бачить себе не просто громадянином і патріотом, а лідером нації, портрет якого він відобразив у своїй автобіографії «Жизнь Куліша».

Граматичний час реалізується у мовній картині тексту. Основою для побудови тексту в «Жизні Куліша» стали форми минулого часу дієслів,

репрезентовані як доконаним, так і недоконаним видом. При цьому форми недоконаного виду домінують тоді, коли автор говорить про приємні періоди свого життя, позначені певними захопленнями чи устремліннями, або про людей, з якими пов'язані сильні позитивні емоції. Частим є використання розмовних форм, ускладнених часткою *було*, що надає відтінку авторизованої автентичності тому, про що йдеться: «До пізньої години розмовляли, було, про свою Україну, та й заночує не раз у Куліша Білозерський або у Білозерського Куліш» [2, с.248]. В автобіографії фіксуємо лише поодинокі випадки використання транспонованих форм теперішнього часу.

Через поєднання форм теперішнього і минулого часу письменник часто прагне показати продовження минулого в теперішньому, супроводжуючи розповідь про подію автокоментарями.

Зрідка трапляються форми майбутнього часу, але переважно не в самій розповіді, а в зверненнях до читача, наприклад: «Хто спогляне на шість здоровенних томів і зміркує, що один чоловік у такий короткий час видав більш двохсот аркушів великого в 8⁰, той зрозуміє, з якої міцної сталі викований наш худорлявий козак» [2, с. 257].

Категорія часу – стрижнева в художній організації тексту автобіографії. Різні часові виміри, перетинаючись, утворюють складну систему часових координат, які дають уявлення про становлення особистості П. Куліша як митця і громадянина. Часова фіксація сприяє розвитку сюжету.

Автобіографія Куліша охоплює великий часовий проміжок: від історії родини, його народження, формування, навчання, одруження, професійного становлення, стосунків із людьми різних суспільних груп, участі у важливих подіях доби тощо до зрілості, часу вагомих особистих досягнень (авторитетний письменник, редактор, критик, видавець, громадський діяч, котрий пройшов життєві випробування, має певний досвід життя, що ним прагне поділитися із реципієнтами, висловити свій погляд на ті чи інші події власного та суспільного життя з точки зору свого сучасного суспільного статусу тощо). Крім того, варто враховувати, що йдеться не про опис самих ситуацій чи розповідь про певні події, а про передачу спогадів про них, які утворюють нелінійні ряди, оскільки можуть викликатися в пам'яті на основі асоціативного зв'язку, а отже, часто не становлять хронологічної послідовності.

Структуру автобіографії формують як одиничні ситуації, що мали місце одного разу й запам'яталися автору, так і типові, часто повторювані. При цьому варто зазначити, що тривалість подій у реальному житті автора та відведене їм місце у тексті часто є неспівмірним, оскільки він керується в їх зображенні не об'єктивним часом, а власною оцінкою їхньої ролі у своєму житті та мірою збереження їх у власній пам'яті. Тож можна стверджувати, що часова сегментація автобіографічного тексту

суб'єктивна й зумовлена авторською інтенцією витворити ідеал національного лідера.

Темпоральна перспектива тексту створюється в результаті різного роду переміщень по часовій осі, які то скорочують, то збільшують дистанцію, між минулим і теперішнім, і перемикають часових реєстрів, завдяки чому авторові вдається долати час, а отже час є однією з центральних її категорій.

Згадуючи певний період свого життя, П.Куліш не може відтворити у пам'яті всіх його подробиць, натомість акцентує на ситуаціях чи деталях, сукупність яких органічно поєднується у розповідь про майже п'ятдесятилітній період життя письменника, зосереджується на зображенні тих аспектів, які можуть бути ілюстрацією еволюції світоглядних позицій.

Література

1. Жукова С. А. Особенности темпоральной организации художественного текста (на материале современных немецкоязычных коротких рассказов) : автореф. дис. на соискание науч. степени к.филол. н. со спец. 10.02.19 – «теория языка» / Жукова Светлана Александровна. – Калининград, 2010.- 20 с.
2. Куліш П. Куліш П.О. Твори [Текст]: в 2 т. / Пантелеймон Олександрович Куліш. – К.: Дніпро, 1989. Т. I. – 654 с.
3. Лежен Ф. От автобиографии к рассказу о себе, от университета к ассоциации любителей: история одного гуманитария / [Электронный ресурс] / Филипп Лежен // Режим доступа: <http://www.nlobooks.ru/node/2291>
4. Николина Н. А. Поэтика русской автобиографической прозы: [учебное пособие для вузов] / Н.А.Николина. – М. : Флинта, 2002. – 424 с.

Екатерина Мазурик

ВРЕМЕННАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ АВТОБИОГРАФИИ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛИША «ЖИЗНЬ КУЛИША»

Аннотация. Статья посвящена проблемам критического осмысления временной организации автобиографии Пантелеймона Кулиша «Жизнь Кулиша» как своеобразного конструирования индивидуально-авторского представления о времени и о себе в нем, что является основой структурно-эстетической реальности художественного текста.

Анализируются роль времени в движении сюжета, особенности способов и видов временной организации в автобиографическом жанре. Исследуется наличие сегментации времени, по которой память сохраняет лишь часть фактов и событий прошлого.

Ключевые слова: временная организация произведения, автобиография, ретроспекция, перцепция, проспекция, временной план, автобиографическая память.

Catherine Mazuryk

TEMPORARY ORGANIZATION OF PANTELEIMON KULISH'S AUTOBIOGRAPHY 'LIFE OF KULISH'

Summary. The article deals with problems of critical reflection of the temporal organization of Panteleimon Kulish autobiography "Life of Kulish," as a kind of designing individual author's ideas about time and about himself in it, which is the basis of structural and aesthetic reality of a literary text.

Analyzed the role of time in plot movement, especially the methods and types of temporal organization in the autobiographical genre. We study the existence of segmentation of the time at which the memory retains only part of the facts and events of the past.

Keywords: temporal organization of work, an autobiography, retrospection, perception, propection, time of schedule, autobiographical memory.

Стаття надійшла до редакції 31.08.2016 р.

© *Мазурик Катерина Василівна* – аспірант кафедри української літератури Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.